

نقشه و اطلس در کتابخانه ملی

طاهره طاهری^۱

چکیده

نقشه و اطلس از منابع غیرکتابی است که همگام با دیگر مواد کتابخانه‌ای می‌تواند در آموزش و راهنمایی نقش داشته باشد. همچنین منبعی مفید و مهم در کارهای پژوهشی به شمار می‌رود. با توجه به نقش کتابخانه ملی در سیاستگذاری برای دیگر کتابخانه‌ها، لازم است وضعیت کنونی نقشه و اطلس در این کتابخانه بررسی شود.

در این مقاله، ابتدا به تعریف و بیان تاریخچه نقشه و اطلس در جهان و ایران پرداخته می‌شود، سپس چگونگی دریافت این مواد، وضعیت مجموعه‌سازی، خدمات، فضا و تجهیزات تخصیص یافته برای نگهداری از این مواد در کتابخانه ملی بررسی می‌شود.

کلیدواژه‌ها

نقشه، اطلس، مجموعه‌سازی، کتابخانه ملی ایران، خدمات، سازماندهی، بررسی وضعیت

مقدمه

نقشه و اطلس از منابع غیرکتابی است که همگام با دیگر منابع اطلاعاتی می‌تواند در آموزش و راهنمایی نقش داشته باشد. همچنین در کارهای پژوهشی نیز به کار برده می‌شود. مواد نقشه‌ای وسیله‌ای ارتباطی گرافیکی هستند که حقایق را درباره جنبه‌های فیزیکی و فرهنگی زمین بیان می‌کنند.

نشانه‌های نقشه جانشین یک زبان جهانی است که خیلی آسان‌تر از زبان محاوره‌ای یا نوشتاری در سراسر مرزهای زبانی و فرهنگی قابل فهم است. پیشرفت‌هایی که در سال‌های اخیر در زمینه فناوری اطلاعات (مانند بانک‌های اطلاعاتی و نظایر آن)، مخابرات و ارتباطات راه دور (مانند

ارتباطات ماهواره‌ای، پیدایش اینترنت و اینترنت و همچنین به‌وجود آمدن امکانات انتقال اطلاعات (مانند استفاده از پست الکترونیکی و تصویری و حتی انتقال اطلاعات از طریق وبسایت) به دست آمده است، امکان دسترس پذیری به این مواد را ایجاد کرده است. برای اینکه کتابخانه‌ها برداشت درستی از این مقوله داشته باشند لازم است:

۱. آشنایی کافی با این نوع مواد و ویژگی‌های آنها داشته باشند؛

**تقسیم بندی کشور در دوران هخامنشی
نشان‌دهنده این است که ایرانیان قدیم
اطلاعات جغرافیایی دقیقی از سرزمین
خود داشته‌اند که به صورت نقشه‌های
تشریحی بوده است.**

۲. با شیوه‌های ذخیره و بازیابی این مواد آشنا باشند؛
۳. چگونگی استفاده از آنها را در کنار اطلاع‌رسانی بدانند.
کتابخانه‌های ملی می‌توانند با استفاده از نیروهای متخصص، روش‌های دقیق‌تر و مفیدتری را برای سازماندهی و استفاده از این مواد پیشنهاد دهند.
در کتابخانه ملی ایران نیز مجموعه‌ای از نقشه وجود دارد، لذا با توجه به نقش کتابخانه ملی در سیاست‌گذاری برای دیگر کتابخانه‌ها لازم است تلاشی در این زمینه آغاز شود. آشنایی با وضعیت کنونی نقشه‌ها در کتابخانه و امکانات موجود، زمینه را برای این تلاش آماده می‌کند.
در اساسنامه کتابخانه ملی گردآوری منابع به هر شکلی از وظایف این سازمان تعیین شده است:

۱. گردآوری، حفاظت، سازماندهی و اشاعه اطلاعات مربوط به آثار مکتوب (چاپی و خطی) و غیرمکتوب ایران و یا متعلق به ایرانیان خارج از کشور؛
۲. گردآوری، حفاظت، سازماندهی و اشاعه اطلاعات مربوط به آثار مکتوب (چاپی و خطی) و غیرمکتوب در زمینه ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی، به ویژه انقلاب اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (ره)؛
۳. گردآوری، حفاظت، سازماندهی و اشاعه اطلاعات مربوط به آثار مکتوب و غیرمکتوب معتبر علمی، فرهنگی، و فنی از کشورهای دیگر.

در قانون و اسبازی آثار غیرمکتوب مصوب جلسه ۴۴۱ مورخ ۷۸/۲/۲۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی چنین آمده است:

«تعریف: آثار غیرمکتوب در این مصوبه عبارت است از:

الف. انتشارات الکترونیکی (کتاب‌های متنی، کتاب‌های تصویر ساکن و متحرک، کتاب‌های گویا و غیره)،

ب. مواد شفاف (میکروفورم‌ها، اسلاید و غیره)،

ج. عکس‌ها، پوسترها و نقشه‌ها.

ماده یک: کلیه تولیدکنندگان دولتی و غیردولتی آثار غیرمکتوب موظفند از این پس دو نسخه از هر اثر را به کتابخانه ملی تحویل نمایند.»

این امر مسئولیت کتابخانه ملی را از لحاظ گردآوری، سازماندهی، و ارائه خدمات سنگین‌تر می‌کند. در این تحقیق مسائل مربوط به نقشه‌ها و اطلس‌ها در کتابخانه ملی ایران از زمان دریافت تا مرحله ارائه خدمات بررسی می‌شود.

پرسش‌های اساسی

۱. نقشه‌ها و اطلس‌ها چگونه دریافت می‌شوند؟
۲. وضعیت مجموعه‌سازی نقشه‌ها و اطلس‌ها تابع چه سیاستی است؟
۳. از چه الگویی برای سازماندهی استفاده می‌شود؟
۴. خدمات ناظر بر این مواد چگونه است؟
۵. فضا و تجهیزات تخصیص یافته برای نگهداری از این مواد چقدر است؟
۶. بودجه اختصاص یافته به این امر چقدر است؟
۷. وضعیت نیروی انسانی مسئول نقشه‌ها و اطلس‌ها چگونه است؟

هدف و فایده پژوهش

هدف تحقیق بررسی وضعیت نقشه‌ها در کتابخانه ملی است. این تحقیق در نظر دارد پس از پژوهش در همه زمینه‌های فوق به نتایجی دست یابد که ارزیابی دقیق از عملکردها و فعالیت‌ها را مقدر سازد. محتمل است نتیجه این تحقیق در تقویت نقاط مثبت و رفع نقاط ضعف مؤثر واقع شود.

متغیرهای اساسی پژوهش

متغیر مستقل در این تحقیق مجموعه نقشه‌ها در کتابخانه ملیست و متغیر وابسته، وضعیت دریافت، شیوه حفاظت و نگهداری، فعالیت‌ها، نیروی انسانی، بودجه مجموعه‌سازی، و خدمات است.

روش پژوهش

مجموعه نقشه‌ها، اهداف، اسانامه، وظایف، ساختار، تشکیلات، فعالیت‌ها، امکانات فیزیکی، منابع، تجهیزات، ابزار و وسایل، و نیروی انسانی، استفاده از روش‌های مطالعه موردی و مستند را ضروری ساخت.

شیوه گردآوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای گردآوری اطلاعات از شیوه‌های مشاهده، یادداشت‌برداری از اسناد دست‌اول، و مصاحبه با مسئولان مربوط استفاده شد.

اطلاعات گردآوری شده بر اساس پرسش‌های اساسی تجزیه و تحلیل شد و وضعیت موجود بیان شده است.

تعریف کاربردی

نقشه: نشان دادن قسمت یا همه سطح زمین، یا یکی از اجرام سماوی بر سطح مسطح، به قسمی که هر نقطه در رسم مطابق با موضوع جغرافیایی یا سماوی باشد. نقشه ممکن است مربوط به یک شهر، دهکده، یا منطقه کوچک‌تری باشد (۳: ذیل نقشه).

اطلس: مجلدی از نقشه‌ها، لوحه‌ها، گزرها، جدول‌ها و جزآن، خواه با توصیف یا بدون توصیف. این مجموعه ممکن است به ضمیمه کتابی دیگر یا به تنهایی منتشر شده باشد (۹: ۸، ۱۳-۱۴؛ ۶: ۱۳۷).

تاریخچه

قدمت نقشه به قبل از اختراع خط می‌رسد. نقشه‌هایی که به وسیله شیشه نوک‌تیز بر روی زمین، دیوار غارها و لوحه‌های گلی باستانی در حدود ۵۰۰۰ سال ق. م. حک شده‌اند. زمان ترسیم بعضی از نقشه‌هایی که آشوری‌ها بر روی لوحه‌های گلی کشیده‌اند به ۳۸۰۰ ق. م. می‌رسد. زمان لوح‌های گلی متضمن نقشه که بابلی‌ها ترسیم کرده‌اند میان ۲۵۰۰ تا ۶۰۰ ق. م. تخمین زده می‌شود (۸: ۸۰۶).

نقشه‌هایی هم توسط چینی‌ها در ۱۱۲۵ ق. م. ترسیم شده است. برای نخستین بار نقشه در ۱۳۲۰ ق. م. بر روی کاغذ با پیروس ترسیم شد که نمونه‌ای از آن در موزه تورین نگهداری می‌شود (۹: ۶۵).

علم نقشه‌برداری توسط یونانیان ایجاد شد. کلودیوس بطلمیوس^۱ اسکندرانی (۹۰-۱۶۷ م.) نخستین بار نقشه قلمی جهان را ترسیم نمود. او اولین نقشه‌کش دنیا به‌شمار می‌رود (۱۵: ۲). قدیمی‌ترین اطلس جهان نیز توسط وی ترسیم شده است. رومی‌ها طراحی نقشه را از یونانی‌ها فراگرفتند که این نقشه‌ها بیشتر استفاده نظامی داشت. یکی از نقشه‌های این دوره نقشه شهر روم بر روی دیوار کلیسای کاس - موس^۲ است که قدمت آن به ۲۰۰ م. می‌رسد. نخستین نقشه آب‌های جهان نیز توسط یونانیان کشیده شد (۱۰: ۳).

مهم‌ترین نقشه‌بردار عصر اکتشافات جرارد مرکاتور^۳ اهل فلاندرز^۴ بود (۱۳: ۸۰۶). نقشه‌برداری در قرن‌های ۱۸ و ۱۹ م. بر اثر پیشرفت علم و اختراع دستگاه‌های علمی دقیق، تغییر شکل یافت. امروزه از عکس‌برداری فضایی و ماهواره‌ای نیز برای تهیه نقشه جغرافیایی استفاده می‌شود (۵: ۱۴۱).

در ۱۲۶۵ ق. برای نخستین بار میرزا جعفر، نوه میرزا عیسی قائم مقام، مأمور تهیه نقشه مرز ایران و عثمانی گردید. وی در زمان ولایت عهدی عباس میرزا برای تحصیل در رشته جغرافیا به انگلستان اعزام شده بود.

تاریخچه در ایران

دانش کارتوگرافی در ایران باستان به دانش‌های ریاضی، نجوم و جغرافیا وابسته بود. تقسیم‌بندی کشور در دوران هخامنشی نشان‌دهنده این است که ایرانیان قدیم اطلاعات جغرافیایی دقیق از سرزمین خود داشته‌اند که به صورت نقشه‌های تشریحی بوده است. در تاریخ طبری آمده که در زمان پادشاهی قباد و انوشیروان به منظور اخذ خراج همه مملکت را مساحتی کردند (۵: ۱۳).

از جغرافی دانان ایرانی محمدبن موسی خوارزمی (۱۸۴-۲۲۲ ق.)، رامی توان نام برد که صورت فلذخ را تألیف کرد. این کتاب حاوی جدولی از طول و عرض جغرافیایی مکان‌ها (شهرها، کوهها، رودها و...) براساس اقلیم بظلمیوس است. محمدبن احمد ابوریحان بیرونی (۳۶۲-۴۴۰ ق.)، نیز مفاهیم جدیدی را در جغرافیای طبیعی وارد کرد.

ابوعبدالله محمدبن عبدالله ادریسی (۴۹۳-۵۶۰ ق.)، معروف به شیخ ادریسی نیز نقشه‌ای دست‌نویس در ۱۱۵۴م. تهیه کرد که در موزه اسکوریا^۱ نگهداری می‌شود (۹: ۶۵ و ۶۶).

در ۱۱۶۵ق. برای نخستین بار میرزا جعفر، نوه میرزا عیسی قائم مقام مأمور تهیه نقشه مرز ایران و عثمانی گردید (۱۰: ۱۳). وی در زمان ولایت عهدی عباس میرزا برای تحصیل در رشته جغرافیا به انگلستان اعزام شده بود. نخستین کسی که از تهران نقشه برداری کرد عبدالرسول خن پسر عبدالحسین خن صدراعظم اصفهانی بود (۵: ۱۸). اولین مسیریابی توسط مهندس الممالک غفاری از راه قدیم تهران - قم انجام گرفت و رفته رفته تهیه نقشه مرزی در وزارت امور خارجه تحت نظر عبدالرزاق بغاری (۱۲۴۶-۱۳۲۲ ق.)، پایه‌گذار نقشه برداری در ایران، از ۱۳۱۸ ق. آغاز شد (۵: ۲۰).

اولین بار نقشه برداری از مناطق نظامی ایران با کمک افسران ایرانی فانی^۲ تحصیل از دانشکده سن لیسبر^۳ فرانسه انجام شد. سپس امریکایی‌ها هم اقدام به عکس برداری هوایی از سراسر کشور نمودند که براساس آن نقشه‌هایی با مقیاس ۱:۲۵۰,۰۰۰ از ایران تهیه شد. برای نخستین بار اداره زمین‌پیمایی در ۱۳۲۰ش. تأسیس شد که نقشه برداری از معادن را انجام داد (۵: ۲۱ و ۲۲).

پیشینه نقشه در کتابخانه

کتابخانه کنگره آمریکا تا قبل از ۱۸۶۵م. / ۱۲۴۴ق. که قرار شد نقشه‌های هر ایالت را جمع‌آوری کند، کوششی برای بهبود وضعیت نقشه در کتابخانه انجام نداده بود. در فهرست‌های اولیه کتابخانه کنگره ۱۸۰۲م. / ۱۱۸۱ق. فقط ۷ برگ نقشه و ۶ اطلس فهرست شده بود. زمانی که مجموعه نقشه شروع به سازمان یافتن نمود شمار آن بیش از ۵۰,۰۰۰ برگ نبود. "فیلپس لی فیلپس"^۴ برای اولین بار مسئول

منظم کردن نقشه‌ها در کتابخانه کنگره شد. این بی‌علاقگی بنیان‌گذاران کتابخانه کنگره به کتابخانه‌های دیگر ممالک نیز سرایت نمود و آنها حتی از پذیرفتن نقشه و اطلس به عنوان هدیه نیز اجتناب می‌کردند، که ریشه آن مربوط به آغاز عصر مسیحیت یعنی زمانی است که کلیسا بررسی اسرار عالم طبیعت را گناه محسوب می‌کرد. علاوه بر این گروهی از حکمرانان نیز از جمع‌آوری و نگهداری نقشه‌ها هراس داشتند، زیرا نقشه‌ها را منابع اطلاعاتی برای دشمن می‌دانستند.

در یانوردان و کاشفان قرن شانزدهم برای آنکه نقشه‌ها به دست دشمن نرسد آنها را به دریا می‌ریختند. دلیل دیگری که نگهداری و سازماندهی نقشه‌ها را به تعویق انداخت، تمایل به دور ریختن نقشه‌های قدیمی برای تهیه نقشه‌های جدید بود. امروزه نیاز به نقشه روز به روز بیشتر می‌شود. ولی میان این نیاز و گسترش روش‌های سازماندهی آن هنوز شکاف وجود دارد. بسیاری از کتابخانه‌ها از نظر نقشه غنی نیستند و به آن در نقش یک منبع مرجع اهمیت نمی‌دهند. طی سال‌های اخیر بیشتر کتابخانه‌ها در سطح دنیا نقشه‌های تاریخی خود را به نقشه‌های تصویری رقومی تبدیل کرده‌اند. نقشه‌های کوچک ۲۰×۳۰ سانتی‌متر را می‌توان با پوشش‌های تجاری معمولی اسکن کرد و با استفاده از نرم‌افزار جی. پی. ای. جی^۱ (کم‌حجم‌ترین الگوی ذخیره‌سازی تصویری و استاندارد برای شردماختن تصاویر دیجیتال) نمایش آن را در وب میسر ساخت.

برای دسترس‌پذیر ساختن یک نقشه در اینترنت گام‌های زیر را باید برداشت. نقشه‌ها باید رقومی شوند؛ فایل‌های غیر فشرده نیاز به ذخیره‌سازی دارند؛ فایل‌ها باید ویرایش شده و فشرده گردند؛ فایل‌های فشرده باید در یک خدمتگر قرار گیرند؛ و اطلاعات آماری برای شناساندن نقشه باید ایجاد گردد (۱۲: ۱۱، ۲۵۱-۲۵۲).

کتابخانه کنگره از یک پوششگر مسطح که توسط "تی. آی. اس"^۵ تولید شده است، برای رقومی کردن نقشه‌های بزرگ استفاده می‌کند. همچنین کتابخانه کنگره برای داشتن نقشه‌هایی با کیفیت بالا در اینترنت از برنامه ویژه‌ای به نام ام. آر. اس. آی. دی^۶ استفاده می‌کند. در این برنامه از فنون ویژه‌ای برای دستیابی به سطح بالایی از فشرده‌گی با کیفیت بالای تصویری استفاده می‌شود

1. Elescoral
2. Saint-Cyr
3. Philip Lee Philips

4. JPEG = Joint Photographic Experts Group
5. TIS = Tangent Imaging Systems
6. MRSID

(۱۱: ۲۵۲، ۱۵). شاپان ذکر است اینکه فقط تصاویری از نقشه‌ها در اینترنت قرار گیرند، کفایت نمی‌کند. تصاویر نیاز به اطلاعات کتابشناختی دارند و باید برای دسترس‌پذیر ساختن آنها برای کاربران، آنها را سازماندهی کرد. شاید ما در خصوص تهیه اطلاعات کتابشناختی نقشه‌های تصویری جدی نباشیم و به حداقل اطلاعات مانند (مؤلف، عنوان، و تاریخ نشر نقشه اصلی) اکتفا کنیم. اگر مجموعه‌های تصاویر رقومی منعکس‌کننده منطقه جغرافیای خاص باشد، این کار نسبتاً خوب است (۱۱: ۲۵۱-۲۵۴، ۱۴).

اخیراً بیشتر مردم نسبت به جغرافیای دنیا مانند جغرافیای کشور خود کنجکاو شده‌اند و مایلند درباره آن اطلاعاتی کسب کنند. به همین سبب نقشه‌ها بیشتر از قبل برای پژوهش و راهنمایی استفاده می‌شوند (۵: ۱۴۱ و ۱۴۲).

کاربرد نقشه

۱) راهمایی: تعیین مسافت‌ها و مسیرهای مختلف و دسترسی به آنها به قصد گردشگری، سیاحت، زیارت و مانند آن را میسر می‌کند؛ ۲) سابقه تاریخی: نقشه اطلاعات تاریخی در مورد محلی را مصوّر می‌کند (۴: ۱۵)؛ ۳) سند قانونی: نقشه‌ای که پیشینه مالکیت را نشان می‌دهد، مثل نقشه خلیج فارس که اختلاف میان عراق و ایران را در مورد خلیج فارس حل کرد (۶: ۴)؛ ۴) ارائه گزارش علمی: بررسی پژوهشی درباره یک محل با ارائه نقشه‌ای مختصر امکان‌پذیر می‌شود؛ ۵) ابزار پژوهش: نقشه ابزاری برای تجزیه و تحلیل بیشتر موضوعات است؛ ۶) آموزش: نقشه می‌تواند ابزار آموزش گروهی باشد مثل نقشه‌ای که برای فرار بر روی شن و بانوک عصا کشیده می‌شود (۶: ۱۴۲)؛ ۷) جنبه تزئینی: زمانی‌ست که نقشه به مثابه یک اثر هنری برای تزئین به کار رود؛ ۸) تجارت: زمانی که اثری ارزشمند باشد و توسط مجموعه‌داران آثار عتیقه گردآوری شود، وسیله درآمد می‌شود و جنبه تجاری پیدا می‌کند؛ ۹) راهنمایی: از نقشه می‌توان اطلاعات مربوط به عوارض زمین از قبیل جنگل، دریا، رودخانه، پل، و نظایر آنها حتی اطلاعات مربوط به فضاهای مختلف یک ساختمان را کسب نمود. برای نمونه در

نقشه کتابخانه می‌توان فضاهای مربوط به کتاب‌های مرجع، مخزن کتاب و جزآن را جایابی کرد (۶: ۱۴۲). نقشه‌ها قرن‌های متمادی در حوزه ارتباطات و دانش استفاده می‌شدند. از دیوارنگارهای غارها در دوران نخستین تا برون‌ده رایانه‌ای اطلاعاتی درباره فضا، زمین، دریا، آسمان، و جزآن. نقشه‌ها قسمت بالارزش هر مجموعه مرجع را تشکیل می‌دهند.

نقشه‌ها کاربردهای متفاوتی دارند: راهمایی، بررسی سوابق تاریخی، سند قانونی، در پژوهش‌های علمی، آموزش، تجارت، جنبه تزئینی، راهنمایی و نظایر آنها.

انواع نقشه

نقشه‌ها را می‌توان به دو شیوه تقسیم‌بندی کرد: ۱) از نظر شکل ظاهری و خصوصیات فیزیکی، ۲) از نظر موضوعی. ۱. انواع نقشه از نظر شکل ظاهری و خصوصیات فیزیکی شامل:

۱-۱. از نظر فرم ظاهری. مانند نقشه‌های مسطح، برجسته نما (نقشه‌ای که پستی و بلندی‌ها را به شکل برجسته و سه‌بعدی نشان می‌دهد)، برجسته‌وار (نقشه‌ای که به کمک نقاشی و سایه‌زده ارتفاعات را برجسته نشان می‌دهد ولی سه‌بعدی نیست).

۲-۱. از نظر جنس. می‌توان از نقشه‌های کاغذی، مقوایی، پارچه‌ای، پلاستیکی، و فلزی نام برد.

۳-۱. از نظر اندازه. می‌توان برحسب مقیاس از نقشه‌های بزرگ مقیاس، کوچک مقیاس و جزآن نام برد و نیز برحسب اندازه طول و عرض و همچنین به نقشه‌های تک‌برگی و چندبرگی تقسیم نمود.

۲. انواع نقشه از نظر موضوعی عبارتند از:

۱-۲. نقشه‌های طبیعی. شامل نقشه‌های اقلیمی، زمین‌شناسی، رودها، کوه‌ها و جزآن؛

۲-۲. نقشه‌های اقتصادی. شامل تراکم جمعیت، راه‌ها، خطوط ارتباطی، و مانند آن؛

۳-۲. نقشه‌های سیاسی. شامل تقسیمات کشوری،

حوزه‌های حکومتی، نظامی، و موارد مشابه؛

۴-۲. نقشه‌های کشاورزی. شامل محصولات

کشاورزی، فرآورده‌های دامی و مانند آنها؛

۵-۲. نقشه‌های تاریخی؛

۶-۲. نقشه‌های شهری یا منطقه‌ای و ناحیه‌ای.

وضعیت نقشه و اطلس در کتابخانه ملی

تعداد کل نقشه‌ها در کتابخانه ملی ۱۷۷۳ برگ است. ۹۶۸ برگ آن در گروه اطلاع‌رسانی مواد غیرکتابی و ۱۰۰۵ برگ آن در بخش اسناد کتابخانه ملی زیرمجموعه بخش مدیریت مرجع و اطلاع‌رسانی نگهداری می‌شود. شایان ذکر است مقداری نقشه دیگر هم در سازمان اسناد و کتابخانه ملی وجود دارد اما آمارسازی و ثبت نشده است.

تقریباً تعداد کل اطلس‌ها ۵۰ نسخه است که ۱۰ نسخه آن در تالار مطالعه ساختمان سی‌تیر و ۴۰ نسخه آن در کتابخانه سازمان مدارک فرهنگی نگهداری می‌شود.

تعدادی از نقشه‌های کانون اسناد، چاپ سنگی و قدیمی‌ست که از نظر مطالعه و تحقیق در تاریخ نقشه‌کشی و کارتوگرافی ارزش دارد. مجموعه‌سازی این مواد خط‌مشی تدوین‌شده‌ای ندارد و این مواد به‌طور تصادفی فراهم آمده‌اند و برنامه‌ای هم برای تهیه مستمر آنها وجود ندارد. از هر ماده یک نسخه و اگر سازمانی نقشه‌ای به کتابخانه ملی اهدا کرده باشد از هر نقشه دو نسخه موجود است.

فهرست‌نویسی

شیوه فهرست‌نویسی نقشه تفاوت چندانی با فهرست‌نویسی کتاب ندارد و از همان اصول کلی فهرست‌نویسی پیروی می‌کند. نقشه‌ها طبق استاندارد کتابنامه‌نویسی خاص مواد کارتوگرافیک^۱ براساس ویرایش دوم قواعد انگلومریکن و با توجه به خصوصیات نقشه‌های فارسی فهرست‌نویسی شده‌اند. برای مثال قواعد آی.اس.بی.دی^۲ اولین مشخصه هر اثر را تدوین‌کننده و صاحب اثر - و در مورد نقشه‌ها ترسیم‌کننده آن - می‌داند. اما با دقت نظر و کار بر روی نقشه‌های فارسی می‌بینیم که مهم‌ترین عامل شناسایی نقشه‌ها عنوان آنهاست و به همین دلیل فهرست‌نویسی نقشه را با عنوان شروع کرده‌اند. البته در

همه موارد به نام‌کار توگراف و ترسیم‌کننده (در صورت وجود) شناسه افزوده داده شده است.

در فهرست توصیفی پس از ذکر عنوان نقشه در قلاب کلمه نقشه ذکر می‌شود به این صورت: [نقشه]. این کار طبق قواعد انگلومریکن‌ست که برای تمیز دادن نوع ماده فهرست شده می‌آید. این قاعده فهرست‌نویسی به همه مواد غیرکتابی قابل تعمیم است. تفاوت نقشه با مواد کتابی، ذکر خصوصیات فیزیکی آن است که در مورد نقشه باید تعداد، مقیاس، اندازه، و رنگ آن طبق روشی خاص ذکر شود.

نقشه‌های فهرست شده در این مجموعه همگی طبق الگوی فوق فهرست شده‌اند و موضوعات آنها نیز مطابق سرعنوان‌های موضوعی فارسی تعیین شده است.

رده‌بندی

با توجه به اینکه رده‌بندی منابع در کتابخانه ملی از روش کتابخانه‌کنگره پیروی می‌کند، برای نقشه‌ها نیز شماره رده‌بندی خاص طبق این روش تعیین شده است. در مورد شهرها و مناطق ایران که شماره‌های رده‌بندی طرح اصلی تکافو نمی‌کند، از شماره‌های رده‌بندی گسترش جغرافیایی ایران استفاده شده است. به این ترتیب که شماره خاص هر یک از مناطق ساخته شده و نشانه‌های پای آنها برای افتراق نقشه‌های گوناگون یک محل با یک موضوع، شامل نشانه اثر به آنها تعلق گرفته است.

البته شماره رده‌بندی دیویی نیز برای هر یک از نقشه‌ها تعیین شده است. منتها در این موارد از ذکر نشانه مؤلف و اثر خودداری می‌شود تا هر کتابخانه با توجه به مجموعه خود نشانه‌های پایانی آن اثر را تعیین نماید.

خدمات

مراجعان فقط در محل می‌توانند از این مواد استفاده کنند و در صورت درخواست نسخه دوم، اگر نقشه قدیمی باشد مراجعان می‌توانند در محل عکس بگیرند و اگر نقشه جدید باشد فتوکپی گرفته می‌شود.

در مورد اطلس‌ها باید گفت، اطلس قدیمی در کتابخانه موجود نیست ولی خط‌مشی کتابخانه برای تهیه نسخه دوم این است که اگر اطلس مذکور در بازار پیدا نشود به صورت میکروفیلم از همه صفحات آن می‌توان نسخه‌ای

تهیه کرد. ولی اگر در بازار پیدا شود از بخشی از آن می توانند نسخه دوم تهیه کنند. همچنین این مواد به هیچ وجه امانت داده نمی شود.

شیوه تنظیم و فضای تخصیص یافته برای نگهداری نقشه و اطلس

نقشه نیز مانند کتاب باید مراحل را در کتابخانه ملی طی کند تا قابلیت بازیابی و استفاده را داشته باشد.

الف. ثبت کردن و مهرزدن نقشه

ثبت نقشه نیز مانند کتاب به ترتیب ورود به کتابخانه و کاتون استاد است. از شماره یک شروع شده و به ترتیب ادامه می یابد. در گوشه سمت راست نقشه مهرآبی رنگ کاتون استاد زده می شود.

ب. روش های نگهداری و فضای تخصیص یافته

نقشه ها اغلب به صورت برگ های و بدون جلد و در اندازه های مختلف وجود دارند. بدین علت، وسایل و روش های نگهداری خاصی دارند. در کتابخانه ملی از کابینت های کشوردار برای نگهداری نقشه ها استفاده می شود که مانع صدماتی از قبیل رطوبت و گرد و خاک می شود. برخی نقشه ها داخل پاکت گذاشته شده و در قفسه و کشو قابل شده اند.

روی درکشوها و قفسه ها شماره بازیابی نقشه های درون آن نوشته شده است. در گروه اطلاع رسانی مواد غیرکتابی، افزون بر این، بعد از فهرست نویسی، اطلاعات را وارد راپانه می کنند که در ساختمان جدید قابل استفاده باشد. نقشه های بزرگ که داخل کابینت جا نمی گیرند، لوله شده و داخل جانقشه های استوانه ای قرار داده و در گوشه ای از مخزن نگهداری می شود.

تجهیزات لازم برای استفاده از این مواد در کتابخانه ملی موجود نیست.

برای تکثیر نقشه از دستگاه زیراکس معمولی که بزرگترین اندازه کاغذ آن A3 است استفاده می کنند، در نتیجه مجبور هستند یک برگ نقشه را در چند برگ تکثیر کنند و بعد به هم بچسباند و این امر باعث وارد شدن خسارت به نقشه می شود. متأسفانه کتابخانه ملی مجهز به دستگاه اسکنر برای پرینت از نقشه نیست که بتواند با

استفاده از آن تصویر نقشه ها را به حافظه راپانه منتقل کند و در صورت نیاز کمی مناسبی از آن تهیه کرد. در حال حاضر با توجه به شرایط انتقال، خدمات تکثیر اصلاً ارائه نمی شود.

شایان ذکر است که برای تهیه مواد غیرکتابی از جمله نقشه، در کتابخانه ملی بودجه مستقلی وجود ندارد و آنها طبق قانون واسپاری به طور رایگان تهیه می شوند، اما به دلیل اینکه قانون واسپاری ضمانت اجرایی ندارد، شماری از سازمان های تولیدکننده مواد غیرکتابی به این قانون عمل نمی کنند و دو نسخه از مواد تولید خود را در اختیار کتابخانه قرار نمی دهند. همچنین منابعی که قبل از تصویب قانون واسپاری تولید شده اند و در مجموعه مواد غیرکتابی کتابخانه ملی نیستند، از کسری های این مجموعه به شمار می روند. باید بودجه مستقلی برای تهیه این منابع و مواد اختصاص یابد تا با تهیه آنها ضمن یک برنامه ریزی دقیق، مجموعه ای منسجم و کامل را ترتیب داد.

بخش نقشه کارمند و ویژه ای سوی بر بخش مواد غیرکتابی ندارد. بدیهی ست نیروی انسانی شاغل در این بخش باید دست کم مدرک کارشناسی یا کاردانی جغرافیا داشته باشد و دوره کتابداری را نیز طی کرده باشد. یا مدرک کارشناسی کتابداری داشته باشد و دوره های مربوط به جغرافیا را گذرانده باشد تا دست کم با نحوه انتخاب، خرید، و مؤسسات تولیدکننده نقشه و مقیاس های نقشه و انواع آنها و همچنین سازماندهی این گونه منابع آشنا باشد.

روش هایی برای حفاظت و نگهداری این مواد به کار می رود. نظافت ظاهری مخزن به طور مرتب انجام می گیرد. برای گرمایش و سرمایش از کولرایی و شوفاژ استفاده می شود. برای ترمیم فرسودگی و آسیب های وارده به مواد، هر زمان به طور تصادفی متوجه فرسودگی نقشه ها شوند، برای ترمیم آن اقدام می نمایند. برای حفاظت از نقشه های قدیمی پشت آنها آستر متقال کشیده شده است.

به دلیل کم بودن تعداد و تنوع نقشه ها مراجعه کننده نیز کم است. اصولاً مراجعان این مواد سازمان هایی را برای استفاده انتخاب می کنند که جوابگوی سؤالات آنها باشند و بتوانند برای نیازهای خود پاسخ مناسب بیاهند.

مخزن فاقد دماسنج و رطوبت سنج است در نتیجه حرارت و رطوبت مخزن در حد استاندارد (۲۴-۱۸

ساتنی گراد و ۲۵٪ - ۵۵٪ رطوبت نسبی) حفظ نمی‌شود. برای مبارزه با آفاتی چون حشرات و جونندگان و مانند آنها سالی دو بار مخزن سمپاشی می‌شود. برای مبارزه با گرد و غبار، سطح بیرونی کابینت‌های نقشه هر روز گردگیری می‌شود.

پیشنهاد برای بهینه کردن مجموعه

- استفاده از تجهیزات ایمنی برای نگهداری نقشه‌ها؛
- استفاده از کابینت‌های استاندارد و گذاشتن نقشه در درون آن به تعداد مناسب؛
- فراهم آوردن تجهیزات لازم و استاندارد برای

بهترین روش برای نگهداری نقشه‌ها، به ویژه نقشه‌های قدیمی برای مدت‌های طولانی، تقسیم نقشه به قطعات کوچک و چسباندن آنها روی پارچه‌های مخصوص با حفظ فاصله لازم جهت تا شدن و تجلید آنها به صورت کتاب است.

نگهداری و استفاده از نقشه، مثل خریدن میز مخصوص خواندن نقشه و نیز دستگاه‌هایی که برای خواندن نقشه‌های هوایی و مشابه آن لازم است؛

می‌توان در صورت امکان فهرستی از نقشه‌های موجود در کتاب‌ها یا مجلات موجود در کتابخانه ملی مثل کتاب سرزمین‌های مقدس در کتاب‌های قدیمی و نقشه‌ها یا مجله ناشال جنوگرافیک^۱ و یا نقشه‌هایی که در کتب درسی وجود دارد مثل نقشه ایران در دوره صفوی به تفکیک ایالت‌ها که به صورت رنگی روی کاغذ گلاسه چاپ شده است، تهیه کرد (ترسیم این نقشه کار فردی فرانسوی بوده زیرا طول جغرافیایی را بر اساس طول جغرافیایی پاریس تنظیم کرده است و اگر تهیه‌کننده آن فردی انگلیسی بود بر اساس گرینویچ آن را تنظیم می‌کرد) و در صورت در اختیار داشتن امکانات حتی تصویر آنها را اسکن کرد و به حافظه رایانه سپرد.

- برقراری ارتباط با کتابخانه‌هایی نظیر کتابخانه وزارت امور خارجه، سازمان نقشه‌برداری، شهرداری، اداره

جغرافیایی ارش و نظایر آنها که مجموعه‌ای نسبتاً کامل از نقشه دارند، به منظور اسکن کردن نقشه‌های آنها و تهیه نقشه‌های رقومی و همچنین مبادله نقشه‌های کتابخانه ملی به صورت رقومی با آنها، شهرداری نیز نقشه‌های ماهواره‌ای خود را روی دیسکت ضبط کرده است و ۴۰۰۰ نقشه در مجموعه وزارت امور خارجه موجود است که از آن‌ها کمتر^۲ اتریشی خریداری شده و در نوع خود منحصر به فرد است. به این ترتیب می‌توان موجودی کتابخانه را به چند برابر افزایش داد.

- تخصصی کردن بخش مواد غیرکتابی که هر بخش گروه ویژه خود را داشته باشد. این امر مستلزم داشتن برنامه‌ای کلان است. به این ترتیب نقشه‌ها، اطلس‌ها، کره‌ها و مواد جغرافیایی در بخش جغرافیا قرار خواهند گرفت. اما الان اطلس‌ها تابع کتاب است که بخشی از آن در تالار مطالعه ساختمان سی‌تیر، بخش مبادلات، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، کانون کتابشناسی، کانون ایران‌شناسی، و تعدادی از آنها بسته‌بندی شده و داخل انبار موجود است (که در نتیجه آمار دقیقی از تعداد اطلس‌ها نمی‌توان به دست آورد).

- تدوین برنامه بلندمدت، دقیق و حساب شده و پی‌گیری مستمر برای فراهم‌آوری نقشه‌ها به منظور تکمیل و غنی ساختن مجموعه، و تشویق افرادی که در مجموعه شخصی خود از نقشه، اسطرلاب و کره نگهداری می‌کنند، به واگذاری آنها به کتابخانه ملی.

- مدیریت چنین اسنادی، مهارت، بینش و دانش ویژه‌ای لازم دارد. کتابداران و بایگان‌هایی که مشغول اداره کردن چنین منابعی هستند باید دانش و درک قابل توجهی از جغرافیا، نقشه‌های جغرافیایی، تاریخ و درک واژگان مرتبط داشته باشند. اسناد جغرافیایی به کارمندان ماهر و علاقه‌مند محتاج است تا به بهینه‌کردن وضعیت موجود بپردازند.

- مقرر کردن نقشه باید به گونه‌ای باشد که به نقشه آسیب نرسد. مهرهای برجسته بدون جوهر یکی از انواع مهرهایی است که مناسب این گونه مواد است.

- بهترین روش برای نگهداری نقشه‌ها به‌ویژه نقشه‌های قدیمی برای مدت‌های طولانی، تقسیم نقشه به قطعات کوچک و چسباندن آنها روی پارچه‌های

۳. Lancomer از بزرگ‌ترین صحافان ایران که جندی پیش درگذشت.

1. The holy land in old print & maps
2. National Geographic

مخصوص با حفظ فاصله لازم جهت تا شدن و تجلید آنها به صورت کتاب است.
- باید بودجه‌های مستقل با توجه به نوع مواد و تفکیک آنها تخصیص یابد.

منابع

۱. بزرگی، اشرف‌السادات؛ سلطانی‌فر، صدیقه. فهرست نقشه‌های فارسی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۲.
۲. جعفری مذهب، محسن. دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ج ۱. ذیل «اطلس».
۳. سلطانی، پوری؛ راستین، فروردین. اصطلاحنامه کتابداری. ذیل «نقشه».
۴. شکویی، حسین، فلسفه جغرافیا، تهران: سازمان جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، ۱۳۶۷.
۵. صمیمی، گلنام. «بررسی وضعیت نقشه‌ها و اطلس‌ها در ایران به‌ویژه در کتابخانه‌های تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
۶. طاهری، طاهره. «بررسی وضعیت مواد غیرکتابی در کتابخانه ملی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، ۱۳۷۹.
۷. همو. دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی. ذیل «نقشه». (در دست چاپ).
۸. گنجی، محمدحسن. جغرافیا در ایران از دارالقنون تا

انقلاب اسلامی. مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷.
۹. مقبول احمد هندی. تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی. ترجمه عبدالحسین آذرنگ. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ۱۳۶۸.

۱۰. مؤیدطلوع، پرویز. «فهرست‌نویسی مواد نقشه‌ای براساس قواعد (CM) ISBD». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۴.
۱۱. بلینگ آتن، دیوید. «چگونگی انتقال نقشه بر روی اینترنت». ترجمه عبدالله نجفی. گزیده مقالات ابفلا ۹۹ (پدکوک: ۲۰-۲۸ اوت ۱۹۹۹)، زیر نظر دکتر عباس حرّی، به همت و ویراستاری تاج‌الملوک ارجمند. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۰، ص ۲۵۰-۲۵۷.

12. Besser & Irent. "Introduction to Imaging". [on-line]. Available: <http://www.hip.getty.edd/intro-imagimg>.
13. Britanica, Micropedia. Vol 7, p 806-807.
14. "History of map on-line Features". 2002. [on-line]. Available: <http://ihr.sas.ac.uk/ihr/Resources/Theses/index.htm>
15. *Images of the world the Atlas through History*. Edited by Johna, wolter & Ronald E. Grim. Washington DC: Library of Congress, 1997.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۱/۱۱/۱۹

